הרב חיים טבסקי - ר"מ במכון

מדוע תפילת הדרך ו"אלקי נשמה"

אינן פותחות בברוך

ראשי פרקים

א. הצגת הבעיה - ברכה שאינה סמוכה לחברתה, צריכה לפתוח בברוך
ב. אין למדים מן הכללות
ג. תרוצי הראשונים
ד. שיטת המהר"ם מרוטנבורק - להסמיך לברכה אחרת
ה. שיטת רבינו יונה - די בכך שבמקומה היא סמוכה לחברתה
ו. שיטת התוספות: אלקי נשמה ותפילת הדרך- תפילה בעלמא
1. אלקי נשמה - הודאה ללא בקשה
2. תפילת הדרך - שמירה ללא בקשה
3. אלקי נשמה - ברכה קצת ארוכה שיש בה רק ענין אחד
ז. שיטת הרמב"ם
ח. סיכום

א. הצגת הבעיה - ברכה שאינה סמוכה לחברתה, צריכה לפתוח בברוך

מצאנו הלכות שונות בנוגע לנוסחי ברכות שקבעו חז"ל. הלכה אחת קובעת שכל ברכה ארוכה, שאינה סמוכה לחברתה, פותחת בברוך וחותמת בברוך. מאידך, מצאנו ברכות שאינן מצייתות לכלל זה. במאמר זה נעיין בשיטותיהם של כמה מהראשונים שדנו בשאלה זו, בעיקר בהקשר של תפילת הדרך ותפילת אלקי נשמה, שאינן סמוכות לחברתן, ובכל זאת אינן פותחות בברוך.

במסכת ברכות מו, א מובאת הברייתא (וכן במסכת פסחים קד, ב):

"כל הברכות כולן פותח בהן בברוך וחותם בהן בברוך חוץ מברכת הפירות, וברכת המצוות, וברכה הסמוכה לחברתה, וברכה אחרונה שבקריאת שמע; יש מהן שפותח בהן בברוך ואין חותם בברוך, ויש מהן שחותם בהן בברוך ואין פותח בברוך. והטוב והמטיב פותח בברוך ואין חותם בברוך".

לאמיתו של דבר, המעיין בנוסחאות בברייתא בתוספתא (ברכות פרק א' הלכה ט' וי'), ימצא שהנוסח שם שונה, והמילים "כל הברכות כולן" אינן מופיעות בקשר לחתימה, ואילו לגבי פתיחה בברוך יש נוסחאות שונות. אבל הנוסח המקובל כולל המילים "כל הברכות כולן" לגבי פתיחה בברוך. כך הוא בתוספתא כפשוטה[1] מסכת ברכות פרק א הלכה ז:

"אלו ברכות שאין חותמין בהן המברך על הפירות ועל המצות וברכת הזימון וברכה אחרונה שבברכת המזון ר' יוסה הגלילי היה חותם בברכה אחרונה שבברכת המזון ומאריך בה".

הלכה ט:

"אילו ברכות שפותחין בהן בברוך [כל הברכות כלן פותחין בברוך] חוץ מברכה הסמוכה לשמע וברכה הסמוכה לברכה אחרת שאין פותחין בהן בברוך".

ב. אין למדים מן הכללות

כבר הקשו הגאונים (אוצר הגאונים, חלק תשובות, סימן רמח) שלכאורה יש הרבה ברכות שסותרות כלל זה, כמו תפילת הדרך ותפילת אלקי נשמה, ומשמע שאין זה כלל, ואמרו חז"ל "אין למידין מן הכללות ואפילו במקום שנאמר בו חוץ"[2].

גם הרשב"א לא ראה בברייתא זו כלל ברזל, וכך כתב (מסכת ברכות יא, א ד"ה אחת):

[1] ראה פרופ' שאול ליברמן 'תוספתא כפשוטה' עמ' 10 שמתקן הגירסה ל"כל הברכות כולן", הן ע"פ כתב יד והן ע"פ הגירסאות בראשונים. כן בנוסח של צוקרמאנדל, ובתוספתא עיניים למשפט (מוסד עיניים למשפט, ירושלים, תש"מ) של הרב יצחק אריאלי.

[2] עירובין כט, א. קידושין לד, א.

"והא דלא קא חשיב התם תפלה קצרה ותפלת הדרך וברכת גשמים, איכא למימר דלאו
כללא הוא לכלהו ואין למדין ממנה ואף ע"ג דקא מייתי מינה סייעתא התם בגמרא (בענין ברכות ק"ש) היינו משום דקתני בה בהדיא דברכה הסמוכה אינה פותחת בברוך וכל מאי דקא מני בגוה קושטא הכין, אלא דמאי דקא כאיל ואמר דהני דוקא ולא אחרינא ליתא ולא גמרי' מינה[3]".

אבל הרבה ראשונים סוברים שאין לאמר "אין למידין מן הכללות" אלא כשהדבר מוכח בגמרא, וכן כתב הרמב"ן (מסכת שבועות מ, א):
"ומי שאומר אין למדין מן הכללות אין דבריו נכונים שלא אמרו אין למדין אלא היכא דמוכחא מילתא במתני' או במתניתא או בגמרא, אבל אנן לית לן לשבושי כלל גדול שמסרו לנו רבותינו שאם כן אין לדבר סוף ולא נסמוך על התלמוד הערוך בידינו שהרי רובו כללות". וכן בר"ן שם ובראש שם (פ"ו ס"ה).[4]

ג. תרוצי הראשונים

לכן הראשונים התייחסו לברכות שאינן פותחות בברוך כקושיא על הכלל שבברייתא, ואף הציעו תירוצים שונים. בטור הובאו שנים מהם, וכך כתב הטור (אורח חיים סימן קי):
"היוצא לדרך יתפלל תפלת הדרך וזה נוסחה יר"מ ה' או"א שתוליכנו לשלום ותסעידנו לשלום ותסמכנו לשלום ותביאנו למחוז חפצנו לשלום ותצילנו מכף כל

[3] וראה פירוש המשניות לרמב"ם קידושין פ"א מ"ז שכתב בענין אין למידין מן הכללות: וכבר ידעת שהעקר אצלנו אין למידין מן הכללות ומה שאמר כל אמנם רוצה לומר הרוב.

[4] ועיין עוד ברשב"א עמ"ס מנחות ו, ב (הוצאת יצחק גאלדמאנן, וואַרשא, תרכ"א, ונדפס מחדש בבני ברק תשכ"ב) שגם הוא סובר שאין לאמר "אין למידין מן הכללות" כשהדבר אינו מוכח, ואף בתלמוד לא אמרו כך אלא כשיש טעם הכרחי להוציא אותו דבר מן הכלל. אמנם, יש לפקפק בייחוס פירוש זה לרשב"א, ולא מצאנו פירוש הרשב"א לסדר קדשים, ואף לא נכלל פירושו למנחות בקבצים השונים של פירוש הרשב"א לש"ס. וידידי הרב ד"ר שלמה פיק שליט"א העיר שכבר עמד על כך הרב אלחנן וואסרמן בריש **קובץ הערות** ליבמות ב"ידיעות נכבדות" שחידושי הרשב"א למנחות אינם להרשב"א, עיין שם.

אויב ואורב בדרך ותננו לחן לחסד ולרחמים בעיניך ובעיני כל רואנו כי אתה שומע תפלות עמך ישראל ברחמים בא"י שומע תפלה... ומה שאינה פותחת בברוך פר"י לפי שאינה אלא תפלה בעלמא שמתפלל להקב"ה שיוליכנו לשלום ואינה כברכת הנהנין ולא כברכות שתקנו על שם המאורע אלא בקשת רחמים ומפני שיש בה אריכת דברים חותמין בה בברוך. והר"מ מרוטנבורק כשהיה יוצא לדרך בבקר היה אומרה אחר י"ר כדי להסמיכה לברכת גומל חסדים ותהיה ברכה סמוכה לחבירתה".

ובבית יוסף שם הוסיף שיטה שלישית:
"וה"ר יונה כתב בריש ברכות (א. ד"ה אלא) דטעמא משום דכל ברכה שבמקומה היא סמוכה לחברתה כשאומר אותה בפני עצמה אומרה כמו שהיא במקומה שחותמת ואינה פותחת ותפילת הדרך נמי כיון שבתפילת י"ח ברכות שומע תפילה סמוכה לחברתה אם עכשיו אינה סמוכה לחברתה לא חיישינן להכי".
אנחנו נדון בשלש שיטות אלו המובאות בטור ובבית יוסף בסדר אחר.

ד. שיטת המהר"מ מרוטנבורק -להסמיך לברכה אחרת

לפי המהר"ם מרוטנבורק הכלל "כל הברכות כולן פותח בהן בברוך" אינו מהוה רק תיאור של נוסח הברכות שקבעו חז"ל, אלא גם הוראה מעשית בדיני אמירת הברכות. אדם האומר ברכה חייב לדאוג לכך, שיגיד הברכה מתוך פתיחה בברוך. לכן, כשבא לאמר ברכה שאינה פותחת בברוך, עליו ליצור מצב שיברך ברכה נוספת כדי שיוכל להסמיך הברכה שאינה פותחת בברוך אליה[5]. ייתכן שדייק המהר"ם מרוטנבורק מלשון הברייתא: "כל הברכות כולן **פותח בהן** בברוך" המוסב על המברך, ולא נאמר "כל הברכות כולן **פותחות** בברוך", שהיה משמע יותר כהלכה בקביעת נוסח הברכה.

ה. שיטת רבינו יונה-די בכך שבמקומה היא סמוכה לחברתה

[5] אין מענינו כאן לדון בשאלה לאיזה ברכה צריכים להסמיך ורק נציין שמלשון התשב"ץ הקטן המובא בטור ניתן להבין שיש להסמיך לברכה ארוכה, ואילו מהכל בו בסימן פ"ז המובא בבית יוסף על אתר, נראה שאפשר להסמיך לאחת מהברכות הקצרות של ברכות השחר.

נקדים שיטת רב עמרם גאון[6], האומר שאדם שקורא קריאת שמע של ערבית וברכותיה בבית הכנסת עם הציבור לפני הלילה, ולאחר מכן בא לקראות שמע על מטתו, עליו לברך ברכת המצוה "אשר קדשנו במצוותיו וצונו על קריאת שמע"[7]. וביאור דבריו, שקריאת שמע טעונה ברכת המצוה, ככל מצוות התורה, רק שבדרך כלל ברכת אהבה רבה או ברכת אהבת עולם (הכל לפי נוסח התפילה) שאומרים לפני קריאת שמע, עומדת במקום ברכת המצוה. אבל אדם שכבר קרא קריאת שמע עם הברכות שלא בזמן ק"ש, ועתה בא לחזור לקוראה כדי לצאת ידי חובת ק"ש, אין לו לחזור על הברכות אשר כבר ברך, ולכן עליו לברך ברכת המצוה.

ודעת בעלי התוספות[8] היא שאין לברך ברכת המצוה על ק"ש שעל המטה, ושק"ש שקרא עם הציבור, אפילו לפני שקיעת החמה, היא עיקר המצוה. ובשו"ת הראב"ד סימן קצד מביא דעת הר"ר יהודה בן ברזילי זצ"ל שהאומר ברכה על ק"ש על המיטה מוציא שם שמים לבטלה, כיון שחז"ל לא תקנו ברכה זו, על אף ששיטת הראב"ד המובא בשו"ת תמים דעים סימן קיח היא שהקורא ק"ש לפני זמנו, יוצא ידי חובתו בק"ש שקורא אחר כך בזמנו.

בפירוש תלמידי רבינו יונה לברכות דף ב' ע"א ד"ה אלא נידונה שיטת רב עמרם גאון הנ"ל וז"ל:

"ואומר מורי הרב שאין זה נכון, שברכה זו לא מצינו אותה בשום מקום, ולפיכך נראה לו שיותר נכון שיאמר אהבת עולם שנתקנה אצלה דאפילו על קריאת הפסוקים או קריאת תלמוד תורה מצינו שנפטר מברכה באמירתה ... ואם תאמר כיון שאינו אומר ברכת המעריב ערבים הויא לה ברכה שאינה סמוכה לחברתה וכל ברכה שאינה סמוכה לחברתה צריך לפתוח בה בברוך יש לאמר שכיון שבמקומה היא סמוכה לחברתה אין לחוש עכשיו כשאומר אותה על קריאת שמע אם אינו פותח בברוך כיוצא בה מצינו בתלמוד (לקמן דף כט:) בתפילת הדרך שאינו פותח

[6] ראה סדור רב עמרם גאון ח"א סי' צד מובא בטור ובב"י או"ח סי' רלה, וע"ע שו"ת מהרי"ל סימן כט.

[7] ויש שגרסו "לקראת ק"ש עיין רבינו יונה ברכות ב ד"ה אלא ובתוס' חולין קה ע"א ד"ה מים ראשונים.

[8] תוס' ברכות ב, א ד"ה מאימתי וחולין קה, א ד"ה מים ראשונים (ועיין במהר"ם שם שאין זה מדברי התוס', אלא שהמעתיק הוסיף על הגליון) וע"ע שו"ת מהרי"ל הנ"ל.

בברוך וחותם בה שומע תפילה מפני דכיון דבשמונה עשרה ברכת שומע תפילה סמוכה לחברתה אם עכשיו אינה סמוכה לחברתה לא חיישינן להכי".

רבינו יונה מסכים עם רב עמרם גאון שמי שקרא ק"ש לפני שקיעת החמה יוצא ידי חובתו בקריאה השניה שקורא בזמנו, ואף מסכים שיש לברך ברכת המצוה על הקריאה השניה. אך אין צורך לחפש ברכה חדשה שלא תקנו חז"ל, כשיש לנו כבר ברכת אהבת עולם, שהיא ברכת המצוה של ק"ש. ואם כבר אמר ברכת אהבת עולם פעם אחת ביחד עם שאר ברכות ק"ש, אין בכך כלום, שהרי פעם ראשונה אמר הברכה כברכת השבח וכאחד מברכות ק"ש הנאמרות על הסדר, ועכשיו הוא אומר הברכה כברכת המצווה.

מעבר לכך עולה מדברי רבינו יונה שאין חובה על המברך לדאוג לכך שברכותיו תהיינה סמוכות לחברותיהן (כדברי המהר"ם מרוטנבוק לעיל), אלא הלכה זו של ברכה סמוכה לחברתה נאמרה לגבי חיבור הברכות וקביעת ניסוחן. כיון שברכה נתקנה כסמוכה לחברתה במקומה, לא אכפת לנו אם יאמר הברכה מחוץ למקום שנתקנה בלי סמיכות ובלי פתיחה בברוך.

גם הכסף משנה סובר כך בהסברו לדברי הרמב"ם הלכות קריאת שמע פרק א' הלכה ח:

"הקדים ברכה שנייה לברכה ראשונה בין ביום בין בלילה בין לפניה בין לאחריה יצא לפי שאין סדר בברכות".

מקור הרמב"ם הוא דברי רבי שמעון בן לקיש בברכות יא, ב שאין ברכות ק"ש מעכבות זו את זו[9]. ובגמרא שני פירושים לדברי ריש לקיש. רב יצחק בר יוסף בהסבר ראשון מפרש שמותר לומר ברכה אחת, ואף יוצא ידי חובת אותה ברכה אם אינו יכול לברך שאר הברכות, כגון כהני משמר שזמנם דחוק. אך ממשיך ומסביר שניתן להבין שאין סדר ברכות מעכב קיום המצוה, וכך הביא הרמב"ם להלכה. לאחר שמברר הכסף משנה את מקור דברי הרמב"ם, כותב:

"ומ"מ יש לתמוה כיון דקי"ל כל ברכה שאין בה שם ומלכות אינה ברכה ובברכה הסמוכה לחברתה אין בפתיחתה הזכרת השם ובכולה ליכא מלכות כשקורא אותה בלא סמוכה לחברתה, האיך יצא? וצריך לאמר דכיון שהיא סמוכה לחברתה שיש בה שם ומלכות (זאת אומרת, בדרך כלל קוראים ברכה שניה לאחר ברכה ראשונה,

[9] גם הטור באו"ח סימן ס פוסק כך, ומביא דברי הירושלמי כמקור לדבריו.

שיש בה שם ומלכות) כשקורא אותה בפני עצמה נמי חשיבא כאלו יש בה שם ומלכות״.

דברי הכסף משנה לכאורה אינם מובנים, שהרי איך ניתן לאמר שיש כאן שם ומלכות כשהמברך לא הזכירם. אבל לפי דברינו בהבנת שיטת רבינו יונה הדברים ברורים. ״כל ברכה שאין בה שם ומלכות אינה ברכה״ פירושו: חז״ל לא קבעו נוסח ברכה בלי הזכרת שם ומלכות, או בברכה עצמה, או על ידי סמיכותה לחברתה. אם אדם אמר ברכה שנתקנה כסמוכה לחברתה בלי סמיכות, הסטטוס של הברכה לא נשתנה, והיא נשארת ברכה גמורה כתיקון חז״ל, כאילו יש בה שם ומלכות[10].

ו. שיטת התוספות: אלקי נשמה ותפילת הדרך – תפילה בעלמא

התוספות במסכת פסחים קד, ב ד״ה כל הברכות פותח בברוך וחותם בברוך כותב כך:

״ותימה ברכה דאלהי נשמה אמאי לא פותחת בברוך דהא מעיקרא לא הוות סמוכה לחבירתה כדאמרינן בברכות (ס, ב) כי מתער אומר אלהי נשמה, וכן קשה מאתה הוא עד שלא נברא העולם ותפלת הדרך שחותם ואינו פותח בברוך וי״ל לפי שאינן ברכות אלא שבח ותפלה בעלמא״.

דברי התוספות טעונים ביאור, שהרי מה פירוש הביטוי ״שבח ותפילה בעלמא״? האם שבח ותפילה הם שני מרכיבים של ברכת אלקי נשמה וגם של תפילת הדרך הפועלות להוריד הזהות של ברכה משתי התפילות האלו, או שמא כל מרכיב פועל בפני עצמו? אך הרבה יותר קשה הוא הרעיון ש״שבח ותפילה״ הינם מרכיבים שהברכות משוללות מהם. יסוד הברכה הוא השבח, בין בברכה קצרה (״בורא פרי הגפן״, ״עושה מעשה בראשית״, ״אשר קדשנו במצוותיו״), בין בברכה ארוכה (״יוצר

[10] דוגמא נוספת, אך שונה, של הלכה בחיבור נוסח ברכה, ניתן לראות ברש״י מסכת כתובות ז, ב על דברי הגמרא האומרת (שם) שמי שאומר בברכת אירוסין חתימה בסוף הברכה עושה כן **מידי דהוה אקידושא** מפרש רש״י: **כיון דבלשון קדושה היא כקידוש היום חתמינן בה כי התם דבההיא חתמינן משום דיש בה הפסק כגון כי הוא יום תחלה למקראי קודש**. וביאור דבריו שאין סיבה להאריך בברכת אירוסין, כיון שיש בה רק ענין אחד, ובכל זאת חז״ל קבעו נוסח ארוך כדי להראות שברכת אירוסין שייכת לברכות הקידוש.

אור ובורא חושך", "הוא נותן לחם לכל בשר"). וכן מצאנו ברכות שכולם תפילה ובקשה, כגון ברכה שלישית של ברכת המזון ("רחם...ונא אל תצריכנו...ובנה ירושלים). אף החיבור בין שבח ותפילה נמצא לרוב בברכותנו: "אתה חונן לאדם דעת...חננו מאתך דעה בינה והשכל", "אהבה רבה אהבתנו...רחם עלינו ותן בלבנו להבין". הווה אומר, שהשבח והתפילה, שניהם ביחד וכל אחד לחוד, הם הם המאפיינים המובחקים של מהות תוכן הברכה.

1. אלקי נשמה - הודאה ללא בקשה

לגבי השאלה הראשונה, אין מקום לספק. בשני מקומות במסכת ברכות שהתוספות מבארים עניני ברכה הסמוכה לחברתה, מתייחסים לאלקי נשמה בלי תפילת הדרך. בברכות מו, א ד"ה כל הברכות כולן כתבו:
"אלהי נשמה אמאי אינה פותחת בברוך דאינה סמוכה לאשר יצר וכו' כגון אם לא בא מן הנקבים דידיו טהורות אין צריך לברכת אשר יצר! וצריך לומר הואיל ואין בה אלא **הודאה בעלמא** אינה פותחת בברוך ומכל מקום חותמת בברוך הואיל וארוכה קצת".

וכן בברכות יד, א ד"ה ימים, תוך כדי דיון בענין ברכת ההלל, כתבו:
"ומה שהקשה מיהללוך שאינה סמוכה לפי מה שפרשתי עתה ואפ"ה אינה פותחת בברוך יש ליתן טעם לפי שהיא **הודאה בעלמא** ואפילו שהיא ארוכה קצת תקנו בה חתימה ולא פתיחה כמו אלקי נשמה".

אין באלקי נשמה שום בקשה או תפילה, ולכן התוספות מכנים אותה "הודאה בעלמא". ראיה להבנה זו מדברי הבית יוסף, שבאורח חיים סימן ו, בביאור אלקי נשמה, מביא רק הנימוק של הודאה:
"ויש אומרים שאין צריך לומר מיד אחריה (דהיינו, אין צריך להסמיך אלקי נשמה לברכת על נטילת ידיים או לברכת אשר יצר) ומה שאינה פותחת בברוך מפני שהיא ברכת ההודאה וכו'. כן כתבו התוספות בפרק היה קורא (ברכות יד. ד"ה ימים) ובפרק שלשה שאכלו (מו. ד"ה כל) ובפרק ערבי פסחים (קד: ד"ה כל) גבי כל הברכות פותח בברוך וחותם בברוך וכן עיקר".

2. תפילת הדרך - שמירה ללא בקשה

ואילו לגבי תפילת הדרך מביא נימוק התפילה כפי שכבר ראינו (שם סימן קי):
"ומה שאינה פותחת בברוך פר"י לפי שאינה אלא תפלה בעלמא שמתפלל להקב"ה שיוליכנו לשלום ואינה כברכת הנהנין ולא כברכות שתקנו על שם המאורע אלא בקשת רחמים".
אך עלינו לבאר מה השוני בין השבח והודיה של אלקי נשמה לשבח 'הודיה של שאר הברכות, וכן מה ההבדל בין בקשת תפילת הדרך לשאר התפילות! נדמה שהמפתח לשאלה זו נמצא בדברי ספר החינוך מצוה תל,[11] שהאריך מאד במצוה זו, בדרך לא אופינית. בשרשי המצוה מסביר המחבר שענין הברכה אינה לתת או להוסיף שום כח וברכה לקדוש ברוך הוא, חלילה, וכן אין הברכה רק שבח על מעשיו של הבורא, אלא יש בכח הברכה להמשיך שפע וטוב לעולם. וכך כותב:
"ובלשון "יתברך" שאנו מזכירים תמיד שהוא מהתפעל נאמר, שהכוונה בו שאנחנו מתחננים אליו, שיהי רצון מלפניו לסבב לב בריותיו להיות נכון לפניו שיודו הכל אליו ובו יתהללו, וזהו פירוש "יתברך" כלומר: יהי רצון מלפניך שיהיו כל בני העולם מיחסים הברכה אליך, ומודים כי ממך תתפשט בכל, ועם הודאת הכל בזה – תנוח ברכתו בעולם, וישלם חפצו, שהוא חפץ להטיב, כמו שאמרנו, ותשלום החפץ – תכלית כל המבוקש".

הברכה מבטאת, איפוא, הכרתנו ברצונו של הקב"ה להטיב לבריות ולהשלים רצונו בעולם. הדעת, הבריאות, הפרנסה והמקדש, הם מרכיבים של העולם המתוקן. כל המצוות וברכותיהן מבטאות אותה השלמת רצונו. בעצם כל הבקשות ביחד עם כל השבח מבטאות הכרה ברצון זה.
יוצא מן הכלל הוא הענין של תפילת הדרך, שבה אנו מבקשים שמירה מסכנות המתרגשות ובאות. אין אנו דורשים עולם מתוקן, אלא הצלה ושמירה בעת צרה. הדרך מהוה סטיה מן המתוקן, יציאה מן הישוב, ואין כאן מקומה של ברכה לתיקון העולם. זה ביאורו של הביטוי "**תפלה בעלמא**", תפילה ותו לא, כי אין כאן משאלה

[11] המיוחס לרב אהרן הלוי (הוצאת אשכול תשי"ח), עמ' רסג-רסה

לעולם מושלם המושתת על חזון השלמות, אלא בקשה המתיחסת למצב ארעי וחולף, אשר היה מוטב אם לא היה בא לעולם. לא כן תפילת "רפאינו", למשל, שלמרות שמזכירה החסרון של החולי, בכל זאת מביעה גם כן תקוות העולם לרפואה ובריאות.

3. אלקי נשמה - ברכה קצת ארוכה שיש בה רק ענין אחד

ההסבר הנ"ל מספק לענין תפילת הדרך, ואף מתאים ללשונו של הבית יוסף:
"לפי שאינה אלא תפלה בעלמא שמתפלל להקב"ה שיוליכנו לשלום ואינה כברכת הנהנין ולא כברכות שתקנו על שם המאורע אלא בקשת רחמים".
משמע מכך שההבדל בין תפילת הדרך לשאר ברכות הוא בתוכנן, ומכך נמשך השוני בצורתן.
ההסבר של אלקי נשמה נראה פחות מובן. באלקי נשמה אנו מודים להקב"ה על יצירת הנשמה. במושכל ראשון עלה על דעתי להציע שהודאה על הנשמה היא **"הודאה בעלמא"**, במובן שאין יצירת הנשמה מבטאת תקוה להשלמת רצון השם בבריאה, כי כל ברכה מתארת הופעה א-לוקית בעולם המעשה. יצירת הנשמה נשארת כהופעה מופשטת, ערטילאית מדאי, כדי שתכלל בהופעות רצונו הזוכות ל"ברכה".
אבל הסבר זה לכאורה לא תואם את דברי התוספות כלל, שהשתמשו בביטוי **"הודאה בעלמא"** ביחס לברכות נוספות, כולל ברכת הפירות. בתוספות שהבאנו לעיל בברכות דף יד, נאמר:
"והא דקאמר בירושלמי והרי סיפא זהו אשר גאלנו דחותמת בברוך ואמאי והא הודאה בעלמא היא כברכת פירות ואמאי חותמת בברוך ומשני שתים הנה שתי גאולות אחת להבא ואחת לשעבר, פירוש לעתיד כמו יגיענו וגם היא ארוכה קצת וגם יש בה לשעבר כמו אשר גאלנו מגאולת מצרים לפיכך חותמת בברוך. ומה שהקשה מיהללוך שאינה סמוכה לפי מה שפרשתי עתה ואפ"ה אינה פותחת בברוך, יש ליתן טעם לפי שהיא הודאה בעלמא ואפילו שהיא ארוכה קצת תקנו בה חתימה ולא פתיחה כמו אלקי נשמה".

כאן תוספות דנים בקושית הירושלמי[12] שברכת "אשר גאלנו" אשר בהגדת סדר ליל פסח, היא ברכה ארוכה. כלומר, יש לה פתיחה וחתימה, למרות שכפי הנראה יש בה רק ענין אחד, ענין הגאולה. ומסבירים התוספות שתירוץ הירושלמי הוא שיש שתי גאולות, גאולה לשעבר וגאולה להבא, ולכן יש פתיחה וחתימה. אבל בברכת יהללוך אחרי ההלל, ובברכת אלקי נשמה, יש "הודאה בעלמא", כלומר רק ענין אחד. כן אנו מוצאים בתוספות (בברכות מט, א) בהסבר דברי הגמרא. הגמרא דנה (שם) בהזכרת מלכות בברכת הטוב והמטיב אשר בברכת המזון, וכך נאמר:

"פליגי בה אבא יוסי בן דוסתאי ורבנן, חד אמר: הטוב והמטיב צריכה מלכות, וחד אמר: אינה צריכה מלכות; מאן דאמר צריכה מלכות - קסבר: דרבנן, ומאן דאמר אינה צריכה מלכות - קסבר: דאורייתא".

רש"י מבאר (בד"ה מאן דאמר ובד"ה ומאן דאמר) שאם ברכת הטוב והמטיב היא דאורייתא, אז היא סמוכה לברכת בונה ירושלים ואינה צריכה מלכות, אבל אם היא דרבנן, אזי אינה נחשבת כסמוכה לבונה ירושלים, ודרושה מלכות. וממשיך רש"י בהסברו: "ומיהו, פותח בה בברוך - לפי שפתיחתה היא חתימתה, שכולה הודאה אחת היא ואינה הפסקה, ודומה לברכת הפירות והמצות".
והתוספות שם, ד"ה מאן דאמר, מביא את דברי רש"י כך:
"הקשה רש"י הואיל והיא דאורייתא אמאי פותחת בברוך הא סמוכה היא ותירץ דקצרה היא והויא הודאה בעלמא כברכת פירות וכברכת מצות".
הנה ברור שהביטוי "הודאה בעלמא" מתיחס לאורך וכמות הענינים בברכה ולא לאיכות תוכנה. (וכן יש לדייק בשאר דברי התוספות שהבאנו לעיל [ברכות יד, א]: ומה שהקשה מיהללוך שאינה סמוכה לפי מה שפרשתי עתה ואפ"ה אינה פותחת בברוך יש ליתן טעם לפי שהיא הודאה בעלמא ואפילו שהיא ארוכה קצת תקנו בה חתימה ולא פתיחה כמו אלקי נשמה).
ברור ש"הודאה בעלמא" באה כניגוד ל"ארוכה קצת" כמו שהסביר תוס' בברכת יהללוך. וכן בברכות מו, א:
"אלקי נשמה אמאי אינה פותחת בברוך דאינה סמוכה לאשר יצר וכו' כגון אם לא בא מן הנקבים דידיו טהורות אין צריך לברכת אשר יצר וצריך לומר הואיל ואין בה

[12] ירושלמי ברכות פרק א הלכה ה

אלא הודאה בעלמא אינה פותחת בברוך ומכל מקום חותמת בברוך הואיל **וארוכה קצת** וכן נמי צריך לומר גבי אתה הוא עד שלא נברא העולם".

למרות שהתוספות במסכת פסחים כלל תפילת הדרך ואלקי נשמה בחדא מחתא, לומר שתיהן "אינן ברכות"[13], ולא חל עליהן דין סמוכה לחברתה כלל, אין זה הפשט בשיטת התוספות במסכת ברכות. שם התוספות סוברים שאלקי נשמה היא ברכה, אבל קצרה היא, במובן שיש בה רק ענין אחד, למרות שיש בה אריכות כמותית. ולכן יש לה חתימה ואין לה פתיחה. הבית יוסף קיבל את דברי התוספות בפסחים לגבי תפילת הדרך כשיטה המייצגת את דעת התוספות. אבל לגבי אלקי נשמה קיבל את דעת התוספות בברכות כעיקר.

ז. שיטת הרמב"ם

הרמב"ם לא הזכיר את תפילת הדרך בחיבורו, למרות שהזכיר ענינים דומים. בפרק י בהלכות ברכות כותב:

הלכה א:

"ברכות אחרות ודברים אחרים הרבה שאין בהן פתיחה ולא חתימה תיקנו חכמים דרך שבח והודיה להקב"ה, כמו ברכות התפלה שכבר כתבנום, ואלו הן הבונה בית חדש והקונה כלים חדשים בין יש לו כיוצא בהן בין אין לו מברך ברוך אתה יי' אלהינו מלך העולם שהחיינו וקיימנו והגיענו לזמן הזה".

ובהלכה כה מדגים:

"הנכנס לכרך אומר יהי רצון מלפניך יי' אלהי שתכניסני לכרך זה לשלום, ואם נכנס בשלום אומר מודה אני לפניך יי' אלהי שהכנסתני לשלום, וכשיבקש לצאת אומר יהי רצון מלפניך יי' אלהי שתוציאני מכרך זה לשלום, ואם יצא בשלום אומר מודה אני לפניך יי' אלהי שהוצאתני מכרך זה לשלום וכשם שהוצאתני לשלום כך תוליכני לשלום ותצעידני לשלום ותסמכני לשלום ותצילני מכף אויב ואורב בדרך".

בהלכה כו מסכם:

[13] שיטה זו נמצאת בתוספות רבנו יהודה שירליאון על ברכות מו, א (מהדורת הרב ניסן זק"ש עמ' תפט-תצא, ובהערה 151 עיין שם מה שמביא מדברי תוספות הרא"ש).

"כללו של דבר לעולם יצעק אדם על העתיד לבא ויבקש רחמים ויתן הודיה על מה שעבר ויודה וישבח כפי כחו, וכל המרבה להודות את יי' ולשבחו תמיד הרי זה משובח".

הסברנו בדברי התוספות תואם לגמרי רעיון זה שתפילת הדרך מהווה חלק מהחיוב: "לעולם יצעק אדם על העתיד לבא ויבקש רחמים".

בשולי המאמר נזכיר שיטה מענינת ויצירתית, המובאת בשבלי הקקט[14]. בסימן ב מקשה בעל שבלי הלקט (בשם אחיו ר' בנימין) על אלקי נשמה שאינה פותחת בברוך, וכותב: "ונראה לי לפרש כי עיקר הברכה היא "המחזיר נשמות לפגרים מתים". ולפי שצריך אדם לברך ברכה זו כשניעור משנתו, מיד תיכף לתעורתו, האריכו בה כדי שיהא מתעורר יפה ויוכל לכוון לבו בברכה. ולפי הפירוש הזה נראה שצריך להזכיר בה מלכות[15]".

לשיטה זו, רק החתימה מהווה ברכה, אלא שיש הקדמת דברים, שמתוכם יתעורר האדם כדי לכוון בברכתו.

ח. סיכום:

הבאנו ארבע שיטות בקשר לתפילת הדרך:

1. לפי הרשב"א (כנראה ע"פ שיטת הגאונים) אין למדים מן הכללות, ויש ברכות שאינן פותחות בברוך, ואינן סמוכות לחברותיהן, ואין בכך כלום.
2. לפי המהר"ם מרוטנבורק חייב אדם הרוצה לאמר ברכה שאינה פותחת בברוך, להקדים ברכה אחרת כדי שהברכה השניה תהיה סמוכה.
3. לפי רבינו יונה כל ברכה שנתקנה כסמוכה לחברתה במקומה, יכולה ליאמר במקום אחר בלי סמיכות.
4. לפי התוספות (וכן הרמב"ם) תפילת הדרך אינה בגדר ברכה ולנו אין נוסחתה תואמת כללי נוסח הברכות. וברכת אלקי נשמה, היא "הודאה בעלמא", כלומר יש בה רק ענין אחד, וכיון שהיא ארוכה קצת, לכן חותמים בה במקום לפתוח בה.

[14] לרבנו צדקיה ב"ר אברהם הרופא שחי באיטליה לפני כשבע מאות שנה

[15] והיא שיטת הראבי"ה סימן קסח עיין הערת רב ניסן זק"ש שהובאה לעיל בהערה 13.